25

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 7 || No. 25 || Autumn 2023 ||

Location of the Port of Old Hormoz based on Archaeological Evidence and Historical Texts

Fardizadeh, F.[1]; Saqaee, S.[2]; Shahsavari, M.[3]; Norozi, A.[4]

Type of Article: **Research**
Pp: 137-163
Received: 2022/06/11; Accepted: 2022/09/16
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.137



Abstract

One of the most important commercial ports of Iran in the Islamic period was the old Hormoz (Hormuoz). This port was part of Jiroft area in the early to middle centuries AH. In the fifth century AH and after the decline of the commercial prosperity of Siraf port, Hromouz was one of the most important and active maritime trade centers of Iran in the northern margin of the Persian Gulf and the Sea of Oman; And was associated with most of the important economic, commercial, and industrial centers of the ancient World. At the end of the seventh century AH, following the local conflicts and insecurity in the region, the establishment of Hormoz was transferred from the coast to an island in front of it called "Joron". According to historical texts, after this relocation, the coastal port was called "Old Hormoz" and the island was called "New Hormoz". The most important period of prosperity was the establishment of old Hormoz from the fifth century to the end of the seventh century AH. The aim of the present study is to identify and locate "old Hormoz" based on archaeological evidence and historical sources, and the research is on the question of where the port of old Hormoz was based on archaeological data and historical sources? For this purpose, basic information has been collected in two ways: field and documentary. Based on historical texts, the location of old Hormoz in the city of Minab can be traced. While there is no ancient city or site called old Hormoz on the coast of this city. Written sources, on the other hand, do not have an organized structure in old Hormoz, and the location of the port and the residence of the merchants are not located in the same place and are far apart. Based on this, it seems that among the 36 sites of the Islamic period that have been identified in the studies of the archaeological city of Minab, the site of "Chakha" next to the estuary (gulf) of Chakha has been the remains of the old port of Hormoz.

Keywords: Old Hormouz, Site of Chakha, Minab City, Archaeological Survey.

1. M A. in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Jiroft, Jiroft, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Jiroft, Jiroft, Iran (Corresponding Author).
Email: shahsavar2891@gmail.com
3. PhD in Archaeology, Freelance Researcher, Iran.
4. Bachelor of Archeology Department of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts of Hormozgan Province, Hormozgan, Iran.

***Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh* (MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

Citations: Fardizadeh, F.; Saghaee, S.; Shshsavari, M. & Nowrozi, A., (2023). "Location of the Port of Old Hormoz based on Archaeological Evidence and Historical Texts". *Parseh J Archaeol Stud. (PJAS),* 7(25): 137-163. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.137
Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-756-en.html

Introduction

Most scholars believe that old Hormuz was located in present-day Minab (le Strange, 2012: 341); But its exact limits are not clear. Various researchers have introduced areas such as Kohestak, Moghistan and Ebrahimi as well as Bandar Tiab as the place of old Hormoz (Vosoughi, 1384: 148; Ebrahimi, 1384: 45). A number of ancient geographers have pointed to something that could solve this problem, and in fact raises another issue: "The residence of merchants is located in the surrounding villages, about two Farsang from Hormuz." (Istakhri, 2004: 99). Ibn Hawql has also mentioned the existence of merchants' houses in the surrounding villages and diyats without mentioning the journeys (Ibn Hawql, 1987: 76-78); Moghaddasi (1385: 688) and the Author of Hudood al-Alam (1362: 127) also mentioned the location of the city of Hormuz in one Mil and a half Mile of the sea or the Great Sea, respectively. Considering this, it seems that old Hormoz had two parts: port and residential. As a result, finding the location of old Hormuz depends on finding its port. With this introduction, the main question of the present study is that based on archaeological data and historical sources, where was the port of old Hormoz? The study area has historically been called Hormouz, Hormoz and Minab. There are two views on the spelling of the word Hormuz; One is that it is composed of two parts: "Hour" means "estuary" or bay and "Mouz, Mogh" is the name of Mughestan province. The second view, which is derived from the word "Ourmazd" or "Hormozd" name of the Zoroastrian God (Nowruzi, 1390: 5-6). The date of construction of old Hormoz or Hormoz Barri (Minab) is attributed to Ardeshir Babakan (Saeedi, 1386: 45). Minab city with an area of 5135 square kilometers (statistical yearbook of Hormozgan province, 1396: 50) is located in the southeast of Hormozgan province and from the north with Rudan city and from the northwest with Bandar Abbas city. It is limited to Jask city from the southeast and Kerman province from the northeast.

Discussion

Based on archaeological evidence from 36 sites of the Islamic period in Minab city and analysis of the content of historical geographical sources about Hormoz, it seems that the Chakha or Chakha site in Bandzarak village in the central part of Minab city is more adaptable to the old Hormoz than other sites. Accordingly, first a general description of the Chekha site and then arguments for locating the old Hormoz port based on textual sources and matching them with archaeological evidence will be provided. Chakha site has been identified and introduced by Sarlak in the second season of archaeological studies of Minab plain in winter 1384 and spring 1386 (Sarlak, 1385). In 1390, Nowruzi in this area with the aim of determining frontage, began to excavate (Nowruzi, 1390). Although in his opinion, due to the monthly and daily tides of sea water and flooding of parts of the area, it is not possible to accurately determine the area and privacy of this area, but its approximate area can

be estimated at about 40 hectares (Nowruzi, 2011). However, it is difficult to identify archaeological evidence during the day when seawater is low. This area is completely covered with coastal sand soil.

In addition to architectural evidence, artifacts such as bricks, coins, bones, various stones and pottery can be seen on the surface of the Chekha at high tide. The pottery fragments of this site are divided into two groups: unglazed (54 pieces) and glazed (180 pieces). Unglazed pottery samples are divided into two categories: “unadorned” and “decorated”. Unglazed, unadorned pottery in the Chekha area has a clay paste in a buff, red, or gray color range. With the exception of two handmade pieces, all parts in this group are spinning. The unglazed and simple type of pottery with gray paste, which has the largest number in this group of pottery, includes parts belonging to open-mouthed containers, laver, trays and lids. The glazed pottery pieces of the Chekha site also include various types, “ monochrome glazed”, “ monochrome glazed with carved decoration”, “ splash glaze”, “ painted in black under turquoise glaze”, “ blue and white”, “ moulded decoration under monochrome glaze”.

Conclusion

According to historical and geographical information, old Hormoz did not have a cohesive urban structure and consisted of two parts: the port where ships docked and few residential houses and urban facilities, and the other part where it is located. Rest and accommodation of travelers and businessmen who are located in the surrounding villages with different distances from the port from three kilometers to about 12 kilometers. The results of this research using archaeological research and excavations in historical sources and texts on the subject of the location of ancient Hormoz showed that the ancient site of Chekha in the southernmost part of Minab city according to its location, extent and time period were the remains of the old port of Hormoz. Saying that this area is located next to the largest estuary or bay located on the coast of Minab city, its area is estimated at about 40 hectares and based on studies conducted for the activity mentioned in the texts and its time period seems appropriate. Pottery was used from the first century AH to the ninth century AD, but its peak occurred in the Middle Ages. On this basis, we can present an image of old Hormoz, in which the ancient sites located within a radius of 12 km of the Chekha area are the remains of the same villages and hamlets that formed the residential part of the old city of Hormoz.

Acknowledgment

The authors feel obliged to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal who graciously accepted the task and enriched the content of the article with their constructive suggestions.

Observation Contribution

The authors of this paper pledge that this paper is the result of an original research and the results of other peoples researches have been used only citing the source.

Conflict of Interest

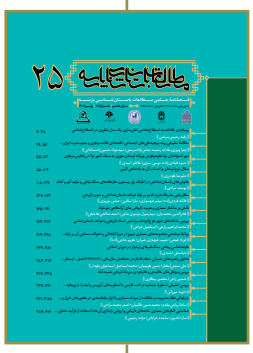
This article is a part of the MA dissertation of the first author, and the following authors have actively participated in the writing of this article as a supervisor and consultant.

نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۵ || سال هفتم || پاییز ۱۴۰۲ ||

مکان‌یابی بندرگاه هرمز قدیم بر پایهٔ شواهد باستان‌شناختی و متون تاریخی*

فائقه فردی‌زاده[I]؛ میثم شهسواری[II]؛ سارا سقایی[III]؛ عباس نوروزی[IV]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۶۳ - ۱۳۷
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۵
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.137



چکیده

یکی از مهم‌ترین بنادر تجاری ایران در سده‌های میانی دوران اسلامی، هرمز قدیم بوده است. این بندر در سده‌های اولیه تا میانی هجری‌قمری در ولایت جیرفت قرار داشته است. در سدهٔ پنجم هجری‌قمری، و پس از افول رونق تجاری بندر سیراف، بندر هرمز، یکی از مهم‌ترین و فعال‌ترین مراکز بازرگانی دریایی ایران در حاشیهٔ شمالی خلیج‌فارس و دریای عمان به‌شمار می‌رفت و با اکثر مراکز اقتصادی، بازرگانی و صنعتی مهم دنیای قدیم در ارتباط بود. در اواخر سدهٔ هفتم هجری‌قمری در پی درگیری‌های محلی و ناامنی منطقه، استقرار هرمز از ساحل، به جزیره‌ای در مقابل آن به‌نام «جرون» منتقل شد. طبق آن‌چه در متون تاریخی آمده است، پس از این جابه‌جایی، بندرگاه ساحلی را «هرمز کهنه» و بندرگاه واقع‌در جزیره را «هرمز نو» نامیدند. مهم‌ترین دورهٔ رونق استقرار هرمز قدیم سده‌های پنجم تا اواخر سدهٔ هفتم هجری‌قمری، بوده است. هدف از پژوهش حاضر، شناسایی و مکان‌یابی «هرمز قدیم» بر پایهٔ شواهد باستان‌شناسی و منابع تاریخی است و پژوهش بر پایهٔ این پرسش شکل گرفته که براساس داده‌های باستان‌شناسی و منابع تاریخی، بندرگاه هرمز قدیم در کجا واقع بوده است؟ بدین‌منظور، اطلاعات اولیه به دو شیوهٔ میدانی و اسنادی گردآوری شده است. بر پایهٔ متون تاریخی، موقعیت هرمز کهنه در محدودهٔ شهرستان میناب امروزی قابل‌ردیابی است، این درحالی است که امروزه شهر یا محوطهٔ باستانی با نام هرمز قدیم در سواحل این شهرستان وجود ندارد. ازسوی دیگر، طبق منابع مکتوب، هرموز قدیم ساختار یکپارچه‌ای نداشته و محل بندرگاه و محل استراحت و اقامت بازرگانان در یک محل واقع نبوده و با هم فاصله داشته‌اند. این پژوهش درنهایت به این نتیجه رسیده است که براساس بررسی‌های باستان‌شناسی صورت‌گرفته در شهرستان میناب، محوطهٔ «چَخا» در کنار خور چخا، بقایای بندرگاه هرمز قدیم بوده است.

کلیدواژگان: هرموز قدیم، محوطهٔ چخا، میناب، بررسی باستان‌شناسی.

*. این مقاله برگرفته از پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد نگارندهٔ اول با عنوان «مکان‌یابی هرمز قدیم با استناد به شواهد باستان‌شناختی و تاریخی محوطه‌های دوران اسلامی میناب هرمزگان؛ با تأکید بر محوطهٔ چخا» به راهنمایی مشترک نگارندهٔ دوم و سوم و مشاورهٔ نگارندهٔ چهارم، در دانشگاه جیرفت است.

I. دانش‌آموختهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران.
II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: shahsavar2891@gmail.om
III. دکتری باستان‌شناسی، پژوهشگر آزاد، ایران.
IV. کارشناسی باستان‌شناسی اداره‌کل میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی استان هرمزگان، هرمزگان، ایران.

ارجاع به مقاله: فردی‌زاده، فائقه؛ سقایی، سارا؛ شهسواری، میثم؛ و نوروزی، عباس، (۱۴۰۲). «مکان‌یابی بندرگاه هرمز قدیم بر پایهٔ شواهد باستان‌شناختی و متون تاریخی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۵): ۱۶۳-۱۳۷. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.137
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-756-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

هرمز قدیم یکی از مهم‌ترین و فعال‌ترین مراکز بازرگانی دریایی ایران طی سده‌های پنجم تا هفتم هجری‌قمری در حاشیهٔ شمالی خلیج‌فارس و دریای عمان به‌شمار می‌رفته و با اکثر مراکز بازرگانی و صنعتی مهم هم‌زمان در ارتباط بوده است. برپایهٔ منابع تاریخی این بندر از یک‌سو در حاشیهٔ رود میناب و زمین‌های رسوبی غرب این رودخانه و از سوی دیگر به ساحل تنگهٔ هرمز مرتبط بوده است، به‌همین دلیل این جای‌نام همواره مطمح نظر پژوهشگران زیادی بوده است. «لسترنج» بر این باور است که هرموز قدیم در میناب امروزی واقع بوده است (لسترنج، ۱۳۹۰: ۳۴۱)، اما حدود آن را به‌طور دقیق مشخص نکرده است. پژوهشگران مختلف محوطه‌هایی مانند: کوهستک، مغستان، ابراهیمی و بندر تیاب را به‌عنوان مکان هرمز قدیم معرفی کرده‌اند (وثوقی، ۱۳۸۴: ۱۴۸؛ ابراهیمی، ۱۳۸۴: ۴۵). تعدادی از جغرافی‌نگاران قدیم به نکته‌ای اشاره کرده‌اند که می‌تواند راه‌گشای این مسأله باشد و درواقع خود مسألهٔ دیگری را پیش کشد: «محل مسکن تجار در روستاهای اطراف با فاصلهٔ حدود دو فرسخی نسبت به هرموز واقع شده است» (استخری، ۲۰۰۴: ۹۹). «ابن‌حوقل» نیز به وجود خانه‌های بازرگانان در روستاها و دیه‌های اطراف اشاره کرده است بدون این‌که به ذکر مسافات بپردازد (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۷۸-۷۶)؛ «مقدسی» (۱۳۸۵: ۶۸۸) و نویسندهٔ حدودالعالم (۱۳۶۲: ۱۲۷) نیز موقعیت شهر هرموز را به‌ترتیب در یک فرسنگی و نیم‌فرسنگی دریا ذکر کرده‌اند. با توجه به این اشاره‌ها، به‌نظر می‌رسد که هرمز قدیم دارای دو بخش بندرگاهی و مسکونی بوده است؛ درنتیجه یافتن محل هرموز قدیم در گرو یافتن بندرگاه آن است.

پرسش‌های پژوهش: پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که، براساس داده‌های باستان‌شناسی و منابع تاریخی، بندرگاه هرمز قدیم در کجا واقع بوده است؟ با توجه به اهمیت بندر هرموز چه به‌لحاظ جایگاه آن در تجارت و دریانوردی در ایران در سده‌های میانهٔ هجری‌قمری، و چه به‌لحاظ جایگاه آن در ایالت کرمان، تعیین موقعیت و چگونگی آن حائز اهمیت فراوانی است.

روش پژوهش: در این پژوهش، اطلاعات اولیه به دو شیوهٔ میدانی و اسنادی گردآوری شده است. هم‌چنین بر پایهٔ متون تاریخی، موقعیت هرمز کهنه در محدودهٔ شهرستان میناب امروزی ردیابی شده است. بدین‌منظور در این پژوهش بر پایهٔ اطلاعات حاصل از بررسی‌های میدانی و مطالعات اسنادی، تلاش شده با تطبیق و مقایسه یافته‌های باستان‌شناختی و روایات و توصیفات منابع مکتوب، موقعیت بندرگاه هرمز قدیم شناسایی شود.

پیشینهٔ مطالعات باستان‌شناسی

سابقهٔ نخستین پژوهش‌های باستان‌شناسی در شهرستان میناب به سال‌های ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۰هـ.ش.، برمی‌گردد که در آن سال‌ها هیأت‌های ایرانی و مؤسسهٔ ایران‌شناسی بریتانیا به‌طور مشترک و جداگانه در مناطق ساحلی جنوب ایران و شهرستان میناب به بررسی و کاوش پرداختند (شاملو، ۱۳۵۱). پس از آن «تیبو» و «محمدحسن قاجار» در سال ۱۳۵۶هـ.ش.، بررسی‌هایی با هدف شناسایی آثار پارینه‌سنگی انجام دادند و شواهدی از دورهٔ پارینه‌سنگی قدیم و میانی در این منطقه جمع‌آوری کردند (Tibault, 1977). نخستین بررسی فراگیر در منطقه به سال ۱۳۸۲هـ.ش.، توسط «سیامک سرلک» صورت پذیرفت (سرلک، ۱۳۸۲). در سال ۱۳۸۴هـ.ش. «علیرضا خسروزاده» به بررسی سواحل تنگهٔ هرمز و دریای عمان در شهرستان میناب پرداخت (خسروزاده، ۱۳۸۴؛ خسروزاده و همکاران، ۱۳۸۵)، سپس در سال ۱۳۸۵هـ.ش.، سرلک فصل دوم بررسی دشت میناب را انجام داد (سرلک، ۱۳۸۵). بررسی روشمند محوطهٔ نخل‌ابراهیمی توسط سرلک در سال ۱۳۸۴هـ.ش.، و کاوش این محوطه نیز توسط ایشان در سال ۱۳۸۶هـ.ش. (سرلک، ۱۳۸۶) و سپس گمانه‌زنی و تعیین

حریم محوطهٔ خورچخا در سال ۱۳۹۰هـ.ش. توسط «عباس نوروزی» (نوروزی، ۱۳۹۰)، مهم‌ترین فعالیت‌های باستان‌شناسی منطقه به‌شمار می‌رود.

جغرافیای تاریخی هرموز قدیم

منطقهٔ موردمطالعه، درطول تاریخ با نام‌های هرموز، هرمز و میناب خوانده شده است. دربارهٔ املاء واژهٔ هرموز دو دیدگاه وجود دارد؛ یکی این‌که آن‌را مرکب از دو بخش می‌داند «هور» به‌معنی «خور» یا «خلیج» و «موز، موغ» نام ولایت «موغستان»[1] است. دیدگاه دوم که آن‌را برگرفته از واژهٔ «ارمزد» یا «هورمزد» به‌معنی «خدای یگانه» و یا «سرور دانا» دانسته‌اند (نوروزی، ۱۳۹۰: ۶-۵). تاریخ بنای هرمز کهنه یا هرمز برّی (میناب) را به «اردشیر بابکان» نسبت می‌دهند (سعیدی، ۱۳۸۶: ۴۵).

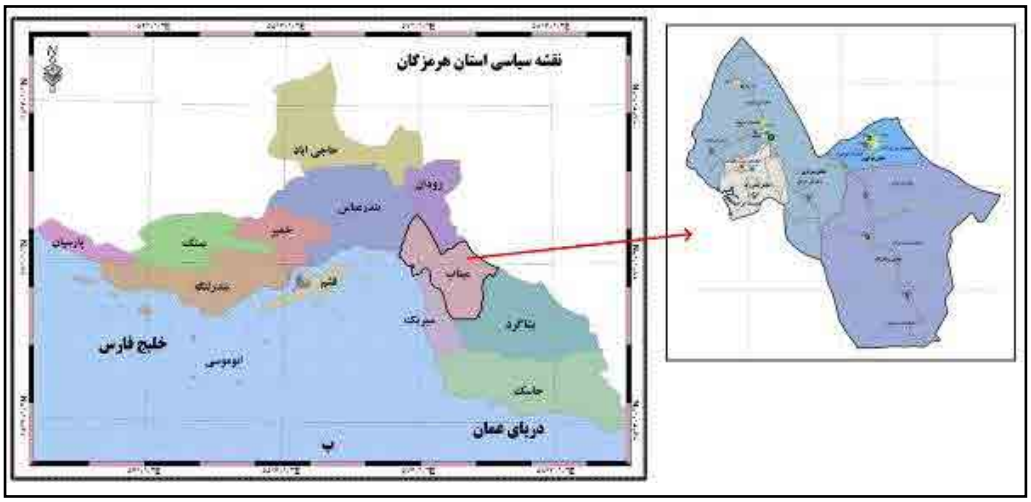
هرمز طی سه قرن نخست هجری‌قمری، با توجه به آبادانی و رونق بصره و اُبَله و سپس سیراف که به‌عنوان بزرگ‌ترین توقفگاه‌های تجارت دریایی محسوب می‌شدند، نتوانست در صحنهٔ اقتصادی خلیج‌فارس و حوضهٔ اقیانوس هند نقش به‌سزایی ایفا کند. شکل‌گیری امارت ملوک هرمز قدیم با مهاجرت «محمد درم‌کو» و اتباعش به سواحل ایران آغاز می‌شود که به‌دلیل رکورد تجارت صحار و رقابت‌های سیاسی قدرتمندان در آن نواحی صورت پذیرفته است و درواقع دنبالهٔ طبیعی مهاجرت جمعیت در دو سوی خلیج‌فارس محسوب می‌شود (وثوقی، ۱۳۸۴: ۱۴۸؛ ابراهیمی، ۱۳۸۴: ۴۵). به‌نظر می‌رسد این منطقه از ابتدا داخل ایالت کرمان بوده و موقعیت بندری داشته است، بنا به گفتهٔ فتوح‌البلدان، در سدهٔ نخستین اسلامی، در زمان فتح کرمان توسط مسلمانان، برخی از زرتشتیان از راه دریا، از طریق هرموز فرار کرده‌اند (بلاذری، ۱۳۴۶: ۲۶۴ و ۲۶۵). جغرافیانویسان سدهٔ سوم هجری‌قمری از هرموز به‌عنوان کوره‌ای از کرمان (ابن‌رسته، بی‌تا: ۱۰۶؛ ابن‌فقیه، ۱۳۰۲: ۲۰۶) و نیز منطقهٔ ساحلی کرمان نام‌برده‌اند (ابن‌خرداذبه، بی‌تا: ۲۴۲). «ابن‌خرداذبه» از ارموز در سواحل کنونی تنگهٔ هرمز (همان: ۶۲) و منطقهٔ هرموز در سواحل کرمان نام‌برده است (همان: ۲۴۲). طبق مدارک و مطالعات تاریخی، آغاز رونق اقتصادی و تجاری هرمز را می‌توان در نیمهٔ دوم قرن چهارم هجری‌قمری دانست (وثوقی، ۱۳۸۴: ۱۴۸؛ ابراهیمی، ۱۳۸۴: ۴۵). در سدهٔ چهارم هجری‌قمری از هرموز هم‌چنان در ساحل کرمان (کاتب‌بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۳۸؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۱۲۵) و مجمع بازرگانان کرمان (استخری، ۱۳۴۰: ۱۴۱؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۷۶-۷۸؛ حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۲۷) و جزوی از کورهٔ جیرفت (مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۸۸) نام برده شده است. به‌نظر می‌رسد درطول سدهٔ پنجم و ششم هجری‌قمری نیز هرموز بخشی از ولایت جیرفت و بندرگاه کرمان بوده است (افضل‌الدین‌کرمانی، ۱۳۵۶: ۱۲۸؛ ادریسی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۳۷۹، ۴۱۳، ۴۲۶ و ۴۲۸). اوج پیشرفت اقتصادی- تجاری هرمز قدیم درهمین زمان (دورهٔ سلجوقی) رخ‌داد که علت اصلی آن مسدود بودن راه زمینی تجارت با اروپا از طریق آسیای‌صغیر به‌دلیل جنگ‌های سلاجقهٔ روم و بیزانس بوده است. تجارت خارجی ایران که در دورهٔ سلجوقی فراتر از مرزهای جهان اسلام رفته بود با هجوم مغولان ضربهٔ شدیدی خورد.

در آغاز سدهٔ هفتم هجری‌قمری هرموز بندری است که «کشتی‌ها در خلیجی از دریا داخل آن می‌شود» (یاقوت‌حموی، ۱۳۸۳: ۱۸۶). ظاهراً در اوایل سدهٔ هشتم، سال ۷۱۵هـ.ق. (لسترنج، ۱۳۹۰: ۳۴۱) روند متروک‌شدن شهر آغاز شده بود و افراد زیادی در شهر هرموز ساکن نبوده‌اند و اهالی به جزیرهٔ جرون نقل‌مکان کرده بودند: «هرمز فرضه کرمان است، شهری است پر از نخلستان‌ها ولی سخت گرم. کسی که در این زمان آن را دیده بود برای من نقل کرد که هرمز قدیم بر اثر فتنهٔ مغول ویران شده و مردمش به جزیرهٔ زرون رفته‌اند. زرون جزیره‌ای است نزدیک به بر غرب هرمز قدیم. در شهر قدیم هرمز جز گروه اندکی از عوام مردم باقی نمانده‌اند» (ابوالفدا، ۱۳۴۹: ۳۸۵؛ نیز ر. ک. به: حافظ‌ابرو، ۱۳۷۲: ۱۶؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲۱۵؛ مستوفی، ۱۳۸۱: ۲۰۲؛ ابن‌بطوطه،

۱۳۷۶: ۳۳۳). حملهٔ مغولان به ایران در آغاز قرن هفتم هجری‌قمری صورت گرفت. ایالت‌های پس‌کرانه‌ای فارس و کرمان در این دوره با درایت حکام آن از حملات نخستین مغولان در امان ماندند و همین‌امر موجب‌شد تا فارس و کرمان در نیمهٔ اول قرن هفتم هجری‌قمری و در ادامهٔ حیات اقتصادی خود به‌عنوان مناطق پشتیبانی و پس‌کرانه‌ای خلیج‌فارس حضور مؤثری داشته باشند (وثوقی، ۱۳۸۴: ۱۳۸-۱۳۷). تهاجم گستردهٔ طوایف مغول در پس‌کرانه‌های خلیج‌فارس موجب گسترش ناامنی و کاهش تبادلات اقتصادی گردید و بنادر را به‌طور کامل ناامن ساخت. تأثیر مخرب این تهاجم به‌اندازه‌ای در اقتصاد سواحل مؤثر افتاد که «رکن‌الدین محمود قلهاتی»، امیر هرمز، در سال ۶۹۶هـ.ق. ناگزیر دارالملک و پایتخت خود را از بندر هرمز به جزیرهٔ جرون که بعدها به هرمز مشهور شد، منتقل ساخت (همان: ۱۳۹).

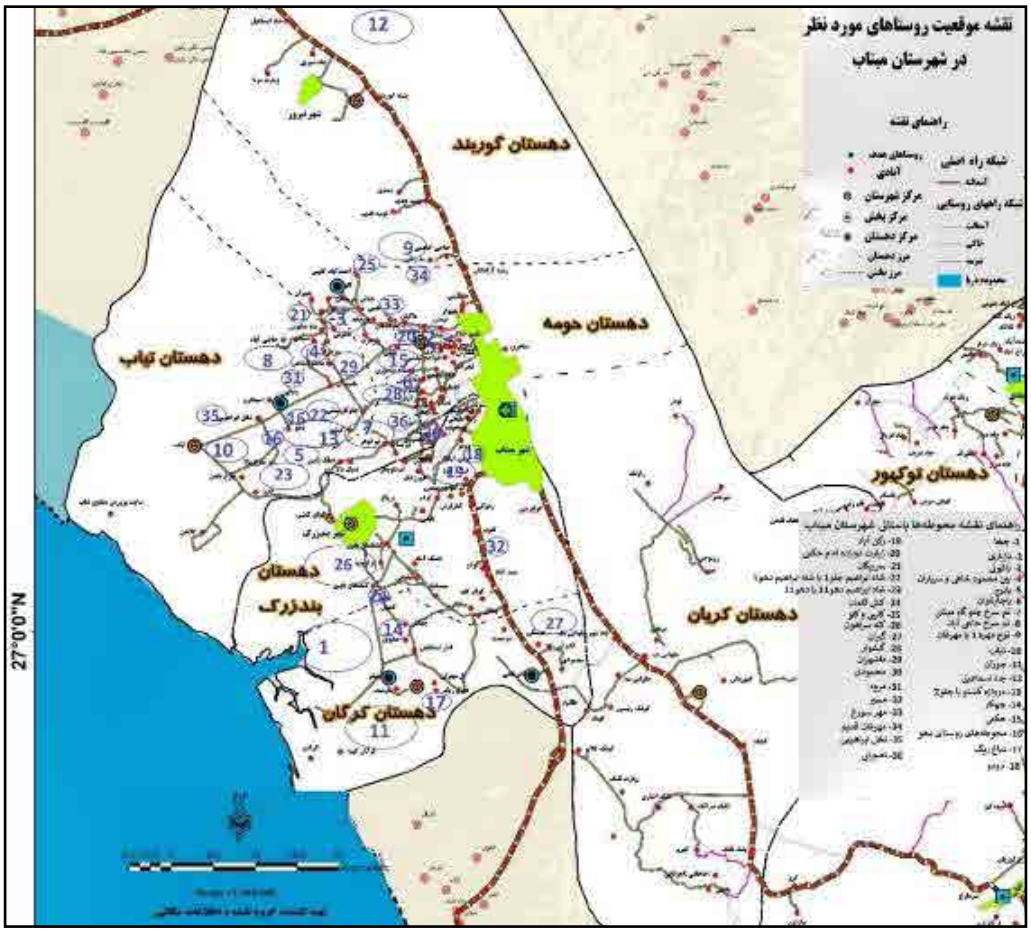
جغرافیای شهرستان میناب

شهرستان میناب با وسعت ۵۱۳۵ کیلومترمربع (سالنامهٔ آماری استان هرمزگان، ۱۳۹۶: ۵۰) در جنوب‌شرقی استان هرمزگان قرار گرفته است و از شمال با شهرستان رودان و از شمال‌غربی با شهرستان بندرعباس و از جنوب‌شرقی با شهرستان جاسک و از جهت شمال‌شرقی به استان کرمان محدود می‌شود (نقشهٔ ۱). دریای عمان نیز در جنوب‌غربی شهرستان قرار گرفته است. ناحیهٔ میناب از دو بخش «کوهستانی» و «دشتی-جلگه‌ای» تشکیل شده است. بخش‌های شمالی و خاوری میناب، منطقهٔ کوهستانی، بخش‌های مرکزی و باختری آن دشتی و بخش‌های جنوبی آن جلگه‌ای و ساحلی است. بخش دشتی آن به درازای حدود ۱۲۰ کیلومتر از بندر تیاب تا نزدیک روستای کرگوشکی نوار کرانه‌ای (کرانهٔ خاوری تنگهٔ هرمز) قرار دارد (افشارسیستانی، ۱۳۷۸: ۲۸۶-۲۸۵). براساس تقسیمات کشوری سال ۱۳۹۶هـ.ش.، شهرستان میناب شامل: ۴ بخش، ۵ شهر، و ۱۱ دهستان است (سالنامهٔ آماری استان هرمزگان، ۱۳۹۶: ۵۲). براساس نقشهٔ پهنه‌بندی اقلیمی استان هرمزگان، شهر میناب در اقلیم برّی ملایم، خیلی خشک، خشک تا خیلی گرم واقع است. در این اقلیم معدل درجهٔ دمای سالیانه بسیار بالا بوده و دارای تابستان‌های گرم و زمستان‌های معتدل است. به‌نظر می‌رسد شهر میناب امروزی که بر دامنه‌ها بنا شده، ییلاق هرمز کهنه بوده است که در شرایط نامساعد جوی مردم به آن منطقه می‌رفتند (سرلک و عقیلی، ۱۳۹۲: ۱۹).



نقشهٔ ۱. شهرستان میناب در تقسیمات سیاسی استان هرمزگان (سالنامهٔ آماری استان هرمزگان، ۱۳۹۶: ۳۵ و ۴۹).

Map. 1: Minab city in the map of political divisions of Iran (Statistical yearbook of Hormozgan province, 2018).



نقشهٔ ۲. پراکندگی محوطه‌های متعلق به دوران اسلامی واقع‌در محدودهٔ شهرستان میناب (نقشهٔ اصلی برگرفته از: www.amar.org.ir).

Map. 2: Scattering of sites belonging to the Islamic period located in Minab city (base on www.amar.org.ir)

محوطه‌های دوران اسلامی در شهرستان میناب

در بررسی‌های باستان‌شناسی در شهرستان میناب (سرلک، ۱۳۸۵)، ۳۶ محوطه از دوران اسلامی شناسایی شده است که در جدول ۱، معرفی و در نقشهٔ ۲ نشان داده شده‌اند. بیشتر محوطه‌های متعلق به دوران اسلامی شناسایی‌شده در شهرستان میناب، در بخش جنوبی شهر میناب قرار دارند. در این قسمت به‌دلیل وجود زمین‌های پست جلگه‌ای و بستر وسیع رودهای میناب و جومحله، تراکم محوطه‌ها بیشتر و فواصل آن‌ها کمتر است. استقرارهای بخش‌های جنوبی در دوره‌های مختلف عمدتاً از یک یا چند محوطهٔ مرکزی و چندین محوطهٔ اقماری تشکیل شده است. اغلب محوطه‌ها به‌صورت تپه‌ماهورهای کم‌ارتفاعِ پوشیده از شن هستند. یافته‌های معماری بسیار اندک و محدود به پراکندگی قطعات آجر و سنگ است. بیشترین یافته‌ها، قطعات سفالی است که گاه‌نگاری نسبی محوطه‌ها نیز براساس آن انجام شده است. علاوه‌بر سفال، سایر یافته‌هایی مانند: شیشه‌ای، فلزی، سرباره و تعدادی سکه بسیار فرسوده نیز در سطح محوطه‌ها وجود دارد.

بحث و تحلیل

بر پایهٔ شواهد باستان‌شناختی حاصل از بررسی ۳۶ محوطهٔ دوران اسلامی در شهرستان میناب و تحلیل محتوای منابع جغرافیای تاریخی دربارهٔ هرمز به‌نظر می‌رسد محوطهٔ چخا یا چاخا در

دهستان بندزرک بخش مرکزی شهرستان میناب (نقشهٔ ۳) بیش از سایر محوطه‌ها قابلیت انطباق با هرمز قدیم را دارد. بر این‌اساس، ابتدا شرح کلی از محوطهٔ چخا و سپس استدلال‌هایی برای مکان‌یابی بندرگاه هرمز قدیم برمبنای منابع متنی و تطبیق آن‌ها با شواهد باستان‌شناسی ارائه خواهد شد.

ویژگی‌های باستان‌شناختی محوطهٔ چخا

محوطهٔ چخا در دومین فصل بررسی‌های باستان‌شناسی دشت میناب در زمستان ۱۳۸۴ و بهار ۱۳۸۵هـ.ش.، توسط سرلک شناسایی و معرفی شده است (سرلک، ۱۳۸۵). در سال ۱۳۹۰هـ.ش.، نوروزی در این محوطه با هدف تعیین حریم، اقدام به گمانه‌زنی کرد (نوروزی، ۱۳۹۰). با این‌که ازنظر وی به‌دلیل جزرومدهای ماهیانه و روزانهٔ آب دریا و آب‌گرفتگی بخش‌هایی از محوطه (ر. ک. به: نقشهٔ ۳) تعیین دقیق عرصه و حریم این محوطه امکان‌پذیر نیست، اما می‌توان وسعت تقریبی آن را در حدود ۴۰ هکتار تخمین زد (نوروزی، ۱۳۹۰). با وجود این، شناسایی شواهد باستان‌شناسی در ساعاتی از روز که آب دریا پایین می‌رود هم به‌سختی امکان‌پذیر است. این محوطه، کاملاً با خاک ماسه‌های ساحلی پوشیده شده است.

در محوطهٔ چخا، آثار قابل‌توجهی از معماری سنگی به‌صورت لاشه‌سنگی، ساروجی و آجری با آجرهای در ابعاد ۵×۲۰×۲۰ سانتی‌متر برجای مانده است؛ ازجمله شاخص‌ترین آثار معماری، بنایی است با نقشهٔ نیمه‌چلیپایی (تصویر ۱) که در بخش مرکزی محوطه قرار دارد (سرلک، ۱۳۸۵: ۷۳-۷۲)؛ هم‌چنین در حدود هشت کیلومتری جنوب محوطهٔ چخا، در میان آب‌های سواحل روستای کرگان در کهنه‌شهر کرگان، مسجد و یک خانه ویرانه وجود دارد (نقشهٔ ۳ و تصویر ۲). این خانه امروزه محل استراحت ماهی‌گیران بوده و توسط ماهی‌گیران با مصالح امروزی بازسازی شده است؛ به‌دلیل موقعیت ساحلی محوطه، دسترسی به آن بسیار دشوار است.

افزون‌بر شواهد معماری، آثاری هم‌چون: آجر، سکه، استخوان، انواع سنگ و سفال بر سطح محوطهٔ چخا در زمان جزر آب دریا قابل‌مشاهده است. قطعات سفال این محوطه در دو گروه بدون‌لعاب (۵۴ قطعه) و لعاب‌دار (۱۸۰ قطعه) جای می‌گیرند (در جدول ۲ و ۳ سفال‌های شاخص این محوطه معرفی شده است). نمونه‌های سفال بدون‌لعاب خود به دو دستهٔ «بدون تزئین» و «دارای تزئین» تقسیم می‌شوند. سفال‌های بدون‌لعابِ و بدون تزئین در محوطهٔ چخا دارای خمیره‌ای رُسی در طیف رنگی نخودی، قرمز یا خاکستری است. به‌غیر از دو قطعه که دست‌ساز



نقشهٔ ۳. جانمایی محوطهٔ چخا و مسجد و خانه کرگان قدیم روی نقشهٔ دهستان کرگان (نقشهٔ اصلی برگرفته از: www.amar.org.ir) و عکس ماهواره‌ای جزر و مد دریا (Google Earth, 2021).

Map 3: The location of the Chakha, the mosque and the old kargan house on the map of kargan district (main map taken from www.amar.org.ir) and satellite photo of sea tides (Google Earth, 2021).



تصویر ۱. عکس ماهواره‌ای محوطهٔ چخا و سازهٔ چلیپایی آن (Google Earth, 2021).
Fig. 1: Satellite picture of Chakha site and its cruciform structure (Google Earth, 2021).



تصویر ۲. مسجد و خانهٔ کرگان قدیم (Photo by: F. Fardizadeh).
Fig. 2: Mosque and House of old Kargan (Photo by: F. Fardizadeh).

هستند، تمام قطعات این گروه چرخ‌سازند. گونهٔ سفال بدون‌لعاب و ساده با خمیرهٔ خاکستری که بیشترین تعداد را در این گروه سفالی داراست، شامل قطعاتی متعلق به ظروفی با دهانهٔ باز، لاوک، سینی و درپوش است.

سفال‌های بدون‌لعاب دارای تزئین در محوطهٔ چخا گونه‌های «نقش‌کنده»، «نقش قالبی»، «نقاشی» و «دارای اثر حصیر و پارچه» را دربر می‌گیرند و خمیرهٔ تمام نمونه‌ها، رُسی و در طیف رنگی نخودی، قرمز یا خاکستری است. نمونهٔ سفال‌های بدون‌لعاب با آثار حصیر و پارچه، به‌تعداد اندک در سطح محوطه شناسایی شده و نمونه‌های قابل‌مقایسه‌ای برای این نوع سفال یافت نشد. بنابراین دربارهٔ گاه‌نگاری آن نمی‌توان به‌طور دقیق اظهارنظر کرد و احتمالاً نوعی سفال محلی بوده است.

گروه سفال‌های لعاب‌دار محوطهٔ چخا نیز گونه‌های متنوعی مانند: «لعاب‌دار ساده تک‌رنگ»، «گلابه‌ای نقاشی زیرلعاب»، «نقش‌کندهٔ زیرلعاب تک‌رنگ»، «لعاب پاشیده»، «فیروزه‌ای قلم‌مشکی»، «آبی و سفید» و «نقش قالبی زیرلعاب تک‌رنگ (سلادن)» را دربر می‌گیرد. گونهٔ سفالی گلابه‌ای

نقاشی زیرلعاب در محوطهٔ چخا دارای تزئین نقش سفید روی زمینهٔ قهوه‌ای و خطوط هندسی قهوه‌ای روی زمینهٔ زرد-سبز است که با لعاب شیشه‌ای و بی‌رنگ پوشانده شده است. این روش، روشی مرسوم از سدهٔ سوم و چهارم هجری‌قمری به‌بعد بوده است (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۹: ۴۵۹؛ کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۶ و ۱۷).

شاخصهٔ قطعات سفال با تزئین لعاب‌پاشیده در محوطهٔ چخا، وجود لکه‌هایی از لعاب‌های رنگی سبز، قهوه‌ای یا زرد است. گونهٔ سفالی فیروزه‌ای قلم‌مشکی نیز از گونه‌های نقاشی زیرلعاب در محوطهٔ چخا است که از سدهٔ ششم هجری‌قمری در محوطه‌های اسلامی رواج یافته است (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۹: ۴۶۹؛ توحیدی، ۱۳۹۰: ۲۷۱).

نمونه‌های سفال سلادن از نوع نقش قالبی زیرلعاب تک‌رنگ در محوطهٔ چخا شامل ۵۳ قطعه است که با لعاب‌های مختلف سبزآبی، سبززیتونی، خاکستری، زردکاهی، سفید، آبی و کرم پوشیده شده‌اند. شمار فراوانی از این سلادن‌ها از نوع سلادن‌های منقوش وارداتی لانگ‌چوان با لعاب سبزآبی هستند. سلادن‌های وارداتی به محوطه‌های سواحل خلیج‌فارس از سدهٔ سوم هجری‌قمری قابل گاه‌نگاری هستند (فیضی و مهجور، ۱۳۹۳: ۱۴۱).

تحلیل و استدلال

از بررسی و تحلیل یافته‌های سفالی و محتوای منابع جغرافیای تاریخی در ارتباط با هرمز قدیم و تطبیق آن‌ها با یک‌دیگر و یافته‌های باستان‌شناختی محوطهٔ چخا، فرض نگارندگان دربارهٔ موقعیت هرمز قدیم تأیید می‌شود. در این‌خصوص سه نکتهٔ زیر قابل‌توجه است.

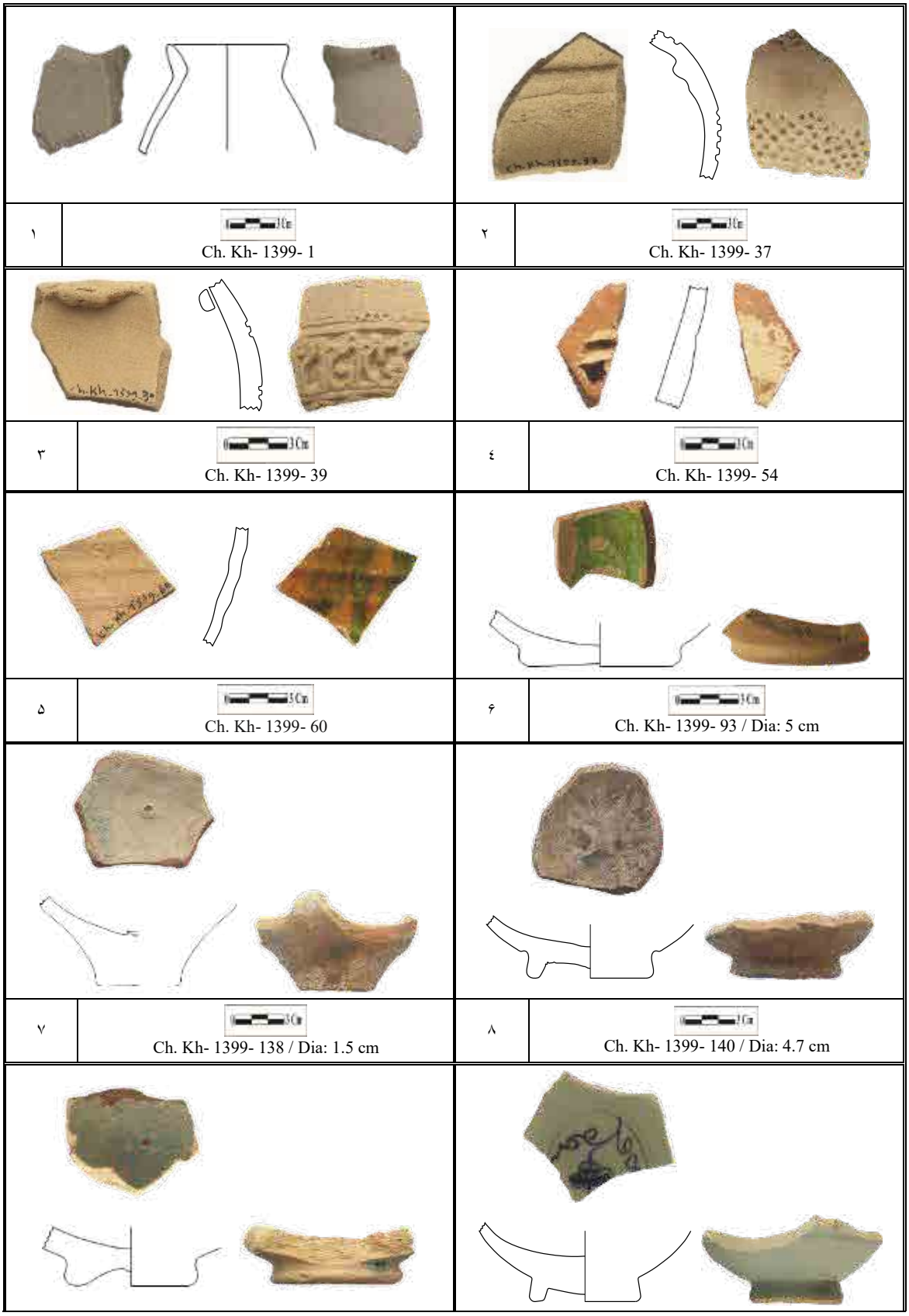
الف) نتایج مطالعات سفالی: بر پایهٔ منابع تاریخی، دورهٔ اوج شکوفایی هرمز قدیم، سده‌های پنجم تا هفتم هجری‌قمری بوده است (استخری، ۱۳۴۰: ۱۴۳؛ استخری، ۲۰۰۴: ۹۹؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۷۶؛ مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۸۸؛ افضل‌الدین‌کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۲۸؛ یاقوت‌حموی، ۱۳۸۳: ۱۸۶). شواهد باستان‌شناختی، به‌ویژه قطعات سفال شاخص سطح محوطه نیز این مورد را تأیید می‌کنند. گاه‌نگاری مقایسه‌ای سفال‌های محوطه، تعلق آن‌ها به بازهٔ زمانی سدهٔ سوم تا نهم هجری‌قمری را نشان می‌دهد؛ اما بیشترین فراوانی آن‌ها، شامل گونه‌های سفال شاخص سده‌های پنجم تا هفتم هجری‌قمری است. برای نمونه بسیاری از سفال‌های بدون‌لعاب ساده محوطهٔ چخا با نمونه‌های سفال سده‌های میانی اسلامی شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴) و محوطه‌های جنوب ایران (Priestman, 2005) قابل‌مقایسه است. نمونه‌های بدون‌لعاب با نقش‌کنده نیز با قطعات سفال شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴)، محوطه‌های اسلامی فارس (امیری، ۱۳۹۱) و محوطه‌های جنوب ایران (Priestman, 2005) و قطعات سفال بدون لعاب با نقش قالبی با نمونه‌های محوطه‌های جنوب ایران (Priestman, 2005)، شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۳)، نرماشیر (امیرحاجلو و سقائی، ۱۳۹۷)، محوطه‌های استان فارس (امیری، ۱۳۹۱)، شهر بلقیس اسفراین (کمال‌هاشمی، ۱۳۹۰) و زلف‌آباد فراهان (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۹) قابل‌مقایسه هستند و گاه‌نگاری پیشنهادی برای این گونهٔ سفالی سده‌های پنجم تا هفتم هجری‌قمری است.

نمونه‌های سفال بدون‌لعاب با تزئین نقاشی یا شبه‌پیش‌ازتاریخی با نمونه‌های محوطه‌های جنوب ایران مانند شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴) و قشم (بخت‌آور و همکاران، ۱۴۰۰) و نیز محوطه‌های حاشیهٔ جنوبی خلیج‌فارس (Power, 2015) شباهت دارد و گاه‌نگاری نسبی این دسته نیز سده‌های میانی اسلامی را دربر می‌گیرد (ویتکمب، ۱۳۸۲: ۸۶).

قطعات سفال لعاب‌دار سادهٔ تک‌رنگ سبز در محوطهٔ چخا قابل‌مقایسه با شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴)، مکران جنوبی (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۲)، بندر بتانهٔ بوشهر (آذریان، ۱۳۹۲)، محوطه‌های فارس (امیری، ۱۳۹۱)، دژشهر سمیران (محمدی‌کلیان، ۱۳۹۳)، زینوآباد

لوح ۱. سفال‌های شاخص محوطهٔ چخا (مطابق جدول ۲)، (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Pl. 1: Potteries of site of Chakha (related to table 2), (Authors, 2021).



۹	Ch. Kh- 1399- 145 / Dia: 2.5 cm	۱۰	Ch. Kh- 1399- 167 / Dia: 4.2 cm
۱۱	Ch. Kh- 1399- 169 / Dia: 6.5 c m & 2.3 cm	۱۲	Ch. Kh- 1399- 170 / Dia: 9.82 cm & 4.1 cm
۱۳	Ch .Kh- 1399- 197 / Dia: 3 cm	۱۴	Ch. Kh- 1399- 200 / Dia: 4.5 cm
۱۵	Ch. Kh- 1399- 211 / Dia: 9 cm	۱۶	Ch. Kh- 1399- 224
۱۷	Ch. Kh- 1399- 231 / Dia: 4.5 cm		

جدول ۱: اطلاعات محوطه‌های دورهٔ اسلامی شهرستان میناب (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Tab. 1: Islamic sites of Minab city (Authors, 2021).

شماره	نام محوطه	موقعیت	شواهد باستان‌شناختی	گاه‌نگاری پیشنهادی
۱	چخا	N: 27° 07' 40" E: 56° 58' 7.24"	سفال سده‌های میانی اسلامی، فلز، آجر ۲۰ در ۲۰، سکه سنگ‌فرش، مسجد و خانه در کهنه‌شهر کرگان	سدهٔ ۹- ۴ هـ.ق.
۲	بازیاری	N: 27° 10' 51.2" E: 57° 01' 58.2"	فراوانی سفال (آبی و سفید، سلادن، اسگرافیتو، نقاشی زیرلعاب)، سربارهٔ فلز و شیشه حدود ۱۰ کورهٔ پخت سفال در جنوب محوطه، گورستان	سدهٔ ۶ هـ.ق. به بعد
۳	باغونی	N: 27° 11' 0.9" E: 56° 58' 14.7"	سفال گورستان، قلعهٔ نصرت‌آباد	اشکانی تا متأخر اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۷-۴ هـ.ق.
۴	بین سرباران و محمودشاهی	N: 27° 09' 49.05" E: 56° 57' 24.7"	سفال	سدهٔ ۱۴-۹ هـ.ق.
۵	پابرج	N: 27° 07' 07.2" E: 56° 56' 33.9"	سفال اندک، سربارهٔ فلز و جوش‌سفال، آجر، سکه مسی احتمالاً برج	دوران اسلامی
۶	پاچارتاوان	N: 27° 08' 57.6" E: 57° 01' 23.7"	سفال، سرباره فلز، سکه	سده ۴ - ۹ هـ ق
۷	تم‌سرخ چلوگاومیشی	N: 27° 06' 51.2" E: 56° 58' 44.9"	سفال، آجر، سرباره فلز و شیشه، سکه مسی کورهٔ پخت سفال	اشکانی تا متأخر اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۷-۲ هـ.ق.
۸	تم‌سرخ حاجی‌آباد	N: 27° 10' 17" E: 56° 54' 54.4"	سفال، پشته‌های دارای آجر قرمز، گورخمره اشکانی	اشکانی تا متأخر اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۹-۴ هـ.ق.
۹	توج مهرهI یا مهرغان	N: 27° 13' 40.7" E: 57° 01' 34.8"	سفال	اشکانی تا متأخر اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۱۱-۷ هـ.ق.
۱۰	تیاب	N: 27° 07' 10.48" E: 56° 54' 14.44"	سفال (سلادن وارداتی سدهٔ ۹)، شیشه و فلز ساختارهای چهارگوش از سنگ و گچ، گورستان	دوران اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۷-۴ هـ.ق.
۱۱	جوزان	N: 26° 56' 46.2" E: 57° 00' 21.9"	حجم بالای سفال گونه سلادن و آبی سفید مرغوب	سدهٔ ۱۰-۴ هـ.ق.
۱۲	چاه‌اسماعیل	N: 27° 22' 26.6" E: 56° 24' 54.2"	پراکندگی زیاد سفال	صفوی و قاجار
۱۳	چلو II یا گشنو	N: 27° 07' 17.6" E: 56° 58' 27.5"	پراکندگی زیاد سفال، آجر، شیشه، فلز، سنگ سازه‌های حرارتی؟، خمره،های آذوقه	اشکانی تا متآخر اسلامی بویژه سده ۴ - ۹ هـ.ق
۱۴	چهکار	N: 26° 59' 58" E: 57° 00' 37.9"	سفال اندک	اشکانی تا متآخر اسلامی
۱۵	حکمی	N: 27° 09' 44.11" E: 56° 00' 52-58"	سفال به‌ویژه سلادن، آبی و سفید و مینایی اروپایی	اشکانی تا متاخر اسلامی بویژه سده ۱۰ - ۱۴ هـ.ق
۱۶	دو محوطهٔ تاریخی روستای دهو	N: 27° 07' 07.2" E: 56° 56' 13.9" N: 27° 07' 00.1" E: 56° 55' 46.2"	سفال	اشکانی تا متأخر اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۱۳-۸ هـ.ق.
۱۷	دباغ‌ریگ	N: 26° 57' 37.9" E: 57° 02' 59.9"	سفال اندک، گور آجرچین	اشکانی تا متأخر اسلامی
۱۸	دودو	N: 27° 06' 53.7" E: 57° 03' 28.9"	سفال، شیشه، آجر، سربارهٔ فلزی و جوش‌کورهٔ سفال کوره‌های سفال در بخش شرقی محوطه	ساسانی تا متأخر اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۱۱-۵ هـ.ق.

شماره	نام محوطه	موقعیت	شواهد باستان‌شناختی	گاه‌نگاری پیشنهادی
۱۹	رکن‌آباد	N: 27° 06' 23.5" E: 57° 02' 48.6"	سفال، شیشه، فلز، کورهٔ سفال	ساسانی تا متأخر اسلامی
۲۰	زیارت ۱۲ امام‌حکمی	N: 27° 10' 47.4" E: 57° 00' 47.2"	سفال	پس از سدهٔ ۸ ه.ق.
۲۱	سرریگان	N: 27° 11' 31.4" E: 56° 57' 15.3"	سفال، جوش‌کورهٔ سفال، شیشه، کوره	اشکانی تا متأخر اسلامی
۲۲	شاه‌ابراهیم چلوا یا دهوا	N: 27° 07' 36.1" E: 56° 57' 25.9"	سفال فراوان و متنوع اطراف زیارت شاه‌ابراهیم	اشکانی تا متأخر اسلامی
۲۳	شاه‌ابراهیم دهوا II یا دهوا II	N: 27° 06' 45.3" E: 56° 55' 58.5"	تعداد و تنوع سفالی بسیار بالا، شیشه، سکه	دوران اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۹-۷ ه.ق.
۲۴	کش قلمان	N: 27° 01' 37.1" E: 56° 59' 46.9"	سفال، سکه مفرغی، پیکره سفالی حیوان، سنگ‌مادر	اشکانی تا متأخر اسلامی
۲۵	کلیبی و کلو	N: 27° 13' 00.9" E: 56° 58' 28.5"	سفال	سده‌های اولیه اسلامی
۲۶	کله‌سراحون	N: 27° 03' 02.1" E: 56° 59' 56.1"	پراکندگی سفال بسیار زیاد، سکه مفرغی کورهٔ پخت آجر و سفال، پی بناهای خشتی	اشکانی تا متأخر اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۹-۵ ه.ق.
۲۷	گبران	N: 26° 59' 57.9" E: 57° 06' 46.2"	سفال	ساسانی تا متأخر اسلامی
۲۸	گلشوار	N: 27° 08' 56.8" E: 57° 01' 20.9"	سفال، سربارهٔ فلزی و جوش‌کورهٔ سفال	اشکانی تا متأخر اسلامی
۲۹	ماشهران	N: 27° 09' 36" E: 56° 57' 48.8"	سفال، سکه مسی و مفرغی	دوران اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۱۱-۵ ه.ق.
۳۰	محمودی	N: 27° 06' 30.3" E: 57° 01' 37"	سفال، سکه، جوش‌کوره و سرباره	دوران اسلامی به‌ویژه سدهٔ ۱۱-۵ ه.ق.
۳۱	مروه	N: 27° 09' 38.9" E: 56° 56' 22.9"	سفال، سرباره و جوش‌کوره، کوره سفال و آجر	اشکانی تا متأخر اسلامی
۳۲	مسیر	N: 27° 02' 58.1" E: 57° 04' 08.7"	سفال	دوران اسلامی
۳۳	مهرسورخ	N: 27° 12' 00.2" E: 56° 59' 49.1"	تراکم و تنوع سفال، شیشه	اشکانی تا متأخر اسلامی
۳۴	مهرغان قدیم	N: 27° 13' 21.8" E: 57° 01' 32.8"	سفال، سه بنای خشتی	دورهٔ میانه تا متأخر اسلامی
۳۵	نخل‌ابراهیمی	N: 27° 07' 46.11" E: 56° 54' 35.49"	سفال	دورهٔ تاریخی و دوران میانه و متأخر اسلامی
۳۶	نصیرایی	N: 27° 07' 16.9" E: 57° 01' 31.9"	سفال اندک	ساسانی تا متأخر اسلامی

همدان (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵) و نیز محوطه‌های سواحل جنوبی خلیج‌فارس (Sasaki & Sasaki, 2012) است و به سده‌های میانی دوران اسلامی، به‌ویژه سدهٔ ششم تا نهم هجری‌قمری تعلق دارند. نمونه‌های سفال لعاب‌دار تک‌رنگ آبی نیز قابل‌مقایسه با شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴)، شهر بلقیس اسفراین (کمال‌هاشمی، ۱۳۹۰) و محوطه‌های بحرین (Almahari et al., 2017) و متعلق به سده‌های میانی دوران اسلامی، به‌ویژه سدهٔ ششم و هفتم هجری‌قمری هستند. در این‌دسته، سه قطعه سفال با لعاب آبی کبالتی وجود دارد که احتمالاً بخشی از ظروف زرین‌فام زمینهٔ آبی بوده است؛ هم‌چنین چهار قطعه سفال لعاب‌دار تک‌رنگ قهوه‌ای با خمیرهٔ خاکستری وجود دارد که با شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴)، محوطه‌های جنوب ایران (Priestman, 2005)، محوطه‌های سواحل جنوبی خلیج‌فارس (Sasaki & Sasaki, 2012; Power, 2015; Carter, 2011) قابل‌مقایسه‌اند. گاه‌نگاری پیشنهادی برای این گونهٔ سفالی سده‌های میانی دوران اسلامی، به‌ویژه سدهٔ ششم تا نهم هجری‌قمری است.

گونهٔ سفالی گلابه‌ای نقاشی زیرلعاب نیز با نمونه‌های شهر قدیم جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴)، نرماشیر (امیرحاجلو و سقائی، ۱۳۹۷)، محوطه‌های فارس (امیری، ۱۳۹۱)، و نیز محوطه‌های سواحل جنوبی خلیج‌فارس مانند رأس‌الخیمه (Kennet, 2004) قابل‌مقایسه است. گاه‌نگاری پیشنهادی برای این گونهٔ سفالی سدهٔ سوم تا پنجم هجری‌قمری است.

نمونه‌های سفال نقش‌کندهٔ زیرلعاب در محوطهٔ چخا عمدتاً با لعاب سبز و تعدادی با لعاب زرد یا آبی پوشیده شده‌اند و گاه‌نگاری پیشنهادی برای این گونهٔ سفالی سده‌های میانی دوران اسلامی، به‌ویژه سدهٔ ششم تا نهم هجری‌قمری است (Priestman, 2013: 699, Pl. 100؛ امیری، ۱۳۹۱: ۱۰۹، شکل ۴-۱۲، تصویر ۱۶؛ چوبک، ۱۳۸۴: ۲۶۶، طرح ۱ و ۲).

سفال فیروزه‌ای قلم‌مشکی در محوطهٔ چخا کاملاً هم‌سان با نمونه‌های محوطه‌های استان کرمان، هم‌چون قلعه‌سنگ سیرجان و نرماشیر است که به سده‌های هفتم تا نهم هجری‌قمری تعلق دارند (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰؛ امیرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۶، تصویر ۵).

نمونه‌های سفال سلادن در محوطهٔ چخا نیز با نمونه‌های محوطه‌های جنوب ایران (Priestman, 2005; 2013)، سیرجان (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹؛ افضلی و خانمرادی، ۱۴۰۰)، هرمز (Zhang, 2018)، بندر بتانهٔ بوشهر (آذریان، ۱۳۹۲) و نیز محوطه‌های سواحل جنوبی خلیج‌فارس (Sasaki & Sasaki, 2012) هم‌چون رأس‌الخیمه (Kennet, 2004) قابل مقایسه هستند و به سدهٔ سوم تا نهم هجری‌قمری تعلق دارند، اما بیشترین فراوانی آن‌ها از نوع سلادن‌های سده‌های میانی است؛ بنابراین و بر بنیاد گاه‌نگاری مقایسه‌ای سفال‌ها، قدمت استقرار در محوطهٔ چخا به صدراسلام و پیش از آن به دورهٔ ساسانی برمی‌گردد، اما بیشترین آثار سفالی گردآوری‌شده از سطح محوطهٔ چخا به بازهٔ زمانی سده‌های سوم تا هفتم هجری‌قمری تعلق دارند.

ب) دو بخشی بودن هرمز قدیم: در تعدادی از منابع دوران اسلامی به دو بخشی بودن هرمز قدیم اشاره شده است، به این معنی که کشتی‌های تجاری که به ساحل هرموز می‌رسیده‌اند؛ نخست در بندرگاه آن، که تأسیسات و شهرنشینی مختصری، ازجمله مسجد جامع و رباط (استخری، ۲۰۰۴: ۹۹) داشته، پهلو می‌گرفته و سپس احتمالاً عمدهٔ بازرگانان و مسافران برای استراحت و اقامت به روستاهای اطراف می‌رفته‌اند که در فاصلهٔ سه (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۲۷)، شش (مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۸۸) یا دوازده کیلومتری (استخری، ۲۰۰۴: ۹۹) محل بندر قرار داشتند. در این‌میان ممکن است گروهی از ایشان در خود بندر اقامت داشتند، زیرا بنا به اشارهٔ «استخری» در این محل رباط یا کاروانسرایی نیز وجود داشته که ویژگی‌های آن برای ما نامشخص است. به‌عقیدهٔ سرپرست بررسی‌های باستان‌شناسی دشت میناب نیز، به‌نظر می‌رسد شهر میناب امروزی که بر دامنه‌ها بنا شده، ییلاق هرمز کهنه بوده است که در شرایط نامساعد جوی مردم به آن منطقه می‌رفتند (سرلک

جدول ۲: مشخصات و مقایسهٔ گونه‌شناسی سفال‌های شاخص محوطهٔ چخا (مطابق لوح ۱)، (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 2: Technical characteristics and typological comparison of potteries of site of Chakha (Related to plate 1), (Authors, 2021).

ردیف	کد قطعه	نوع قطعه	خمیره	پوشش		گونهٔ سفالی	محل و منبع قابل مقایسه	گاه‌نگاری پیشنهادی
				پوشش داخلی	پوشش خارجی			
۱	Ch. kh-1	لبه	رسی نخودی	-	-	بدون لعاب منقوش دارای رد حصیر و پارچه	جنوب ایران (Priestman, 2005: 401, Pl. 47)؛ شهر بلقیس اسفراین (کمال‌هاشمی، ۱۳۹۰: ۲۵۷، شکل ۲۷، قطعه ۱۵۷)	۷-۵ ه.ق.
۲	Ch. kh-37	بدنه	رسی قرمز	-	-	بدون لعاب با نقش قالبی	جنوب ایران (Priestman, 2005: 687, Pl. 27)؛ زلف‌آباد فراهان (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۳۰، تصاویر ۱۹ تا ۲۲)؛ دارابگرد فارس (امیری، ۱۳۹۱: ۱۴۶، شکل ۴- ۳۳، تصویر ۲۴)	۷-۵ ه.ق.
۳	Ch. kh-39	بدنه	رسی قرمز	-	-	بدون لعاب با نقش قالبی	جیرفت (چوبک، ۱۳۸۴: ۲۷۹، طرح ۱)؛ نرماشیر (امیرحاجلو و سقائی، ۱۳۹۷: ۲۱۵، تصویر ۳، نمونه ۰۰۷ و ۰۰۶)؛ رأس‌الخیمه (Kennet, 2004: 174, CP. 12)	۵-۳ ه.ق.
۴	Ch. kh-54	بدنه	رسی	گلابه سفید	گلابه سفید	نقاشی زیرلعاب، گلابه‌ای	بندر بتانه بوشهر (آذریان، ۱۳۹۲: ۱۱۷، طرح ۶۹)	۷-۵ ه.ق.
۵	Ch. kh-60	بدنه	رسی	گلابه کرم	لعاب سبز و زرد	لعاب‌پاشیده		سده‌های میانی
۶	Ch. kh-93	بدنه	رسی	لعاب سبز	گلابه نارنجی	لعاب‌دار تک‌رنگ		سده‌های میانی
۷	Ch. kh-138	پیه‌سوز	رسی	لعاب آبی	لعاب آبی	لعاب‌دار تک‌رنگ	قلعه‌سنگ سیرجان (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰، تصویر ۱)؛ نرماشیر (امیرحاجلو و سقائی، ۱۳۹۷: ۲۱۶، تصویر ۵)	۹-۷ ه.ق.
۸	Ch. kh-140	کف	رسی	لعاب فرسوده	گلابه کرم	نقاشی زیرلعاب		سده‌های میانی
۹	Ch. kh-145	کف	رسی	لعاب آبی	گلابه کرم	لعاب‌دار تک‌رنگ	جنوب ایران (Zhang, 2018: 77, Fig. 2)؛ (Priestman, 2005: 420, Pl. 230)	۱۱-۷ ه.ق.
۱۰	Ch. kh-167	کف	چینی	لعاب سفید	لعاب سفید	آبی و سفید	سیرجان (افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۸۴، جدول ۵، طرح ۲۹)	۹-۳ ه.ق.
۱۱	Ch. kh-169	کامل	چینی	لعاب زیتونی	لعاب زیتونی	سلادن	سیرجان (افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۸۴، جدول ۵، طرح ۲۹)	۷-۵ ه.ق.
۱۲	Ch. kh-170	کامل	چینی	لعاب زیتونی	لعاب زیتونی	سلادن	سیرجان (افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۸۴، جدول ۵، طرح ۲۹)	۹-۳ ه.ق.
۱۳	Ch. kh-197	کف	چینی	لعاب سبزآبی	لعاب سبزآبی	سلادن	سیرجان (افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۸۴، جدول ۵، طرح ۲۹)	۹-۳ ه.ق.
۱۴	Ch. kh-200	کف	چینی	لعاب زیتونی	لعاب زیتونی	سلادن	بندر بتانه بوشهر (آذریان، ۱۳۹۲: ۱۲۸، طرح ۱۰۲)؛ سیرجان (افضلی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۸۲، جدول ۳، طرح ۹)	۹-۳ ه.ق.
۱۵	Ch. kh-211	لبه	چینی	لعاب خاکستری	لعاب خاکستری	سلادن	جنوب ایران (Priestman, 2005: 415, Pl. 189)	۹-۳ ه.ق.
۱۶	Ch. kh-224	کف	شبه‌چینی	لعاب زرد	لعاب زرد	سلادن		
۱۷	Ch. kh-231	کف	شبه‌چینی	لعاب سفید	لعاب سفید	شبه‌چینی		

و عقیلی، ۱۳۹۲: ۱۹). با توجه به اشارات منابع تاریخی دربارهٔ موقعیت هرمز قدیم درکنار ساحل و دسترسی مناسب و آسان به دریا و با توجه به این‌که هرمز قدیم، یک استقرار تک و مستقل نبوده، بلکه محوطه‌ای شاید دوگانه یا چندگانه بوده است، به‌نظر می‌رسد محوطهٔ چخا، همان مکان بندرگاه هرمز قدیم بوده است. «ابن‌خرداذبه»، «ادریسی»، «استخری»، «مقدسی»، «ابن‌حوقل»، «حمدالله مستوفی» و «ابن‌بطوطه» بر این موضوع تأکید کرده‌اند که قسمت بندرگاهی هرمز قدیم با قسمت سکونتگاهی آن فاصله داشته و اشاره شده که منازل بازرگانان در روستاها و دیه‌های اطراف قرار داشته است؛ بنابراین، با توجه به شواهد تاریخی و بررسی‌های باستان‌شناسی محوطهٔ چخا می‌تواند مکان بندرگاهی هرمز قدیم باشد که با محوطه‌های بزرگ و کوچک دیگر پراکنده در دشت میناب وابسته بوده است (نقشهٔ ۲). با این‌وصف، به‌نظر می‌رسد درصورت پذیرش محوطهٔ چخا به‌عنوان بندرگاه هرموز قدیم، محوطه‌های باستانی واقع‌در شعاع سه تا ۱۲ کیلومتری آن مانند محوطهٔ کله‌سراحون (محوطهٔ شمارهٔ ۲۶) و جوزان (محوطهٔ شمارهٔ ۱۱)، همان روستاها و آبادی‌هایی هستند که مسافران و بازرگانانی که به شهر هرموز وارد می‌شدند در آن‌ها اقامت می‌کردند. از شواهدی که این ادعا را نشان می‌دهد، روایت و مشاهدات اهالی منطقه است که می‌گویند از محل محوطه و بندرگاه چخا تا محوطهٔ کله‌سراحون (بزرگ‌ترین محوطهٔ دوران اسلامی شهرستان میناب) سنگ‌فرش بوده و به روستای مجاور وصل می‌شده است. شواهد این راه سنگ‌فرش، آجرهای پراکنده درطول مسیری است که به محوطهٔ کله‌سراحون می‌رسد. در این محوطه‌ها شواهد سفالی قابل‌توجهی از سده‌های چهارم تا نهم هجری‌قمری نیز به‌دست آمده است.

ج) موقعیت بندر هرموز: طبق منابع بندر هرموز درکنار خلیجی واقع‌شده که استخری حتی نام آن را (نام آن خلیج را) «جیر»، ضبط کرده است: «... و در کرمان هیچ دریا و رود بزرگ نیست جز دریای پارس، جز آن خلیج کی از دریای پارس سوی هرموز می‌رود آن را جیر گویند. آبی شورست و کشتی بر آن کار کند...» (استخری، ۱۳۴۰: ۱۴۳-۱۴۱؛ نیز ر. ک. به: یاقوت‌حموی، ۱۳۸۳: ۱۸۶)؛ منظور از خلیج پیش‌رَوی آب دریا به‌صورت باریکه‌هایی در خشکی است که در گویش محلی به آن‌ها «خور: گفته می‌شود. همان‌گونه که در نقشهٔ ۲ و ۳ هم دیده می‌شود، محوطهٔ موسوم به چخا در نزدیکی یک خور بزرگ قرار گرفته است. امروزه این خور به «چخا» معروف است. این خور یا خلیج بزرگ‌ترین پیش‌رَوی آب در سواحل موردنظر است و در نوار ساحلی محوطهٔ دیگری با چنین دسترسی وجود ندارد. نکتهٔ بسیار مهمی که در این میانه وجود دارد این است که اگرچه امروزه ساحل چخا رونق گذشته را ندارد، اما هم‌چنان در زمینهٔ بازرگانی و ارتباط دریایی از اهمیت زیادی برخوردار است و بسیاری از کالاهای موردنیاز مردم میناب و سایر مناطق ازطریق این ساحل بارگیری می‌شود و هم‌چنین بسیاری از کالاها از این ساحل به سایر نقاط جهان برده می‌شود و بسیاری از مردم این منطقه ازطریق تجارت و بازرگانی امرارمعاش می‌کنند.

نتیجه‌گیری

با توجه به اطلاعاتی که از متون تاریخی و جغرافیایی در اختیار است، هرموز قدیم ساختار شهری یکپارچه و مشخصی نداشته و برساخته بوده است از یک بخش بندرگاهی که در آن کشتی‌ها پهلو می‌گرفته‌اند و دارای منازل مسکونی و تأسیسات شهری اندکی بوده است و بخش دیگر که محل استراحت و اقامت مسافران و بازرگانان بوده که در روستاهای اطراف با فاصله‌های متغیری نسبت به بندرگاه، از سه کیلومتر تا حدود ۱۲ کیلومتر قرار داشته‌اند. نتایج این پژوهش با بهره‌گیری از پژوهش‌های باستان‌شناسی و کنکاش در منابع و متون تاریخی درخصوص مسألهٔ مکان هرموز قدیم نشان‌داد محوطهٔ باستانی چخا در منتهی‌الیه جنوبی شهرستان میناب با توجه به موقعیت، وسعت و دورهٔ زمانی‌اش بقایای بندرگاه هرموز قدیم بوده است؛ با این توضیح که این محوطه

درکنار بزرگ‌ترین خور یا خلیج واقع‌در سواحل شهرستان میناب قرار دارد، وسعت آن درحدود ۴۰ هکتار برآورد شده است و به‌نظر می‌رسد برای فعالیتی که در متون ذکرشده متناسب است و دورهٔ زمانی آن، که بر پایهٔ مطالعات سفالی از سدهٔ نخست تا سدهٔ نهم هجری‌قمری مورداستفاده بوده ولی اوج آن در سدهٔ میانی رخ‌داده است. بر این بنیاد می‌توان تصویری از هرموز قدیم ارائه کرد که در آن محوطه‌های باستانی واقع‌در شعاع ۱۲ کیلومتری محوطهٔ چخا، بقایای همان روستاها و آبادی‌هایی هستند که بخش سکونتگاهی شهر هرموز قدیم را تشکیل می‌داده‌اند.

سپاسگزاری

نویسندگان برخود لازم می‌دانند از داوران ناشناس نشریه که قبول زحمت کرده و با پیشنهادهای سازندهٔ خود بر غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

مشارکت درصدی نویسندگان

این مقاله برگرفته از پایان‌نامهٔ کارشناسی نگارندهٔ اول است و نگارندهٔ بعدی در مقام استاد راهنما و استاد مشاور در نگارش این پژوهش مشارکت فعال داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان متعهد می‌گردند که این مقاله حاصل یک پژوهش اصیل است و استفاده از پژوهش‌های دیگر با رعایت کامل اصول پژوهشی و با ذکر منبع صورت گرفته و در آن هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

پی‌نوشت

۱. دربارهٔ «موغستان» یا «مغستان» ر. ک. به: صداقتی، ۱۳۹۱.

کتابنامه

- آذریان، مهدی، (۱۳۹۲). «بررسی روشمند محوطهٔ باستانی بندربتانه در شهرستان دیر استان بوشهر به‌منظور مکان‌یابی بندر تاریخی نجیروم». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت‌مدرس (منتشرنشده).
- ابراهیمی، قربانعلی، (۱۳۸۴). «هرمز-هرموز». مطالعات ایرانی، ۴ (۷): ۵۰-۳۹.
- ابن‌بطوطه، محمد بن عبدالله، (۱۳۷۶). سفرنامه. ترجمهٔ محمدعلی موحد، بی‌جا: سپهرنقش.
- ابن‌حوقل، محمد، (۱۳۶۶). سفرنامهٔ ابن‌حوقل (ایران در صورةالارض). ترجمهٔ جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن‌خرداذبه، ابی القاسم عبیدالله بن عبدالله، (بی‌تا). المسالک و الممالک. بیروت: دار صادر.
- ابن‌رسته، ابی علی احمد بن عمر، (بی‌تا). الاعلاق‌النفیسه. بیروت: دار صادر.
- ابن‌فقیه، ابی‌بکر محمد بن احمد الهمذانی، (۱۳۰۲). مختصر کتاب البدان. بیروت: دار صادر.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی، (۱۳۴۹). تقویم‌البلدان. ترجمهٔ عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ادریسی، ابی عبدالله محمد بن محمد بن عبدالله بن ادریس، (۱۴۰۹). نزهةالمشتاق فی اختراق‌الآفاق. جلد الاول، بیروت: عالم الکتب.

- استخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۴۰). مسالک و ممالک. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- استخری، ابی اسحق ابراهیم بن محمد الفارسی، (۲۰۰۴). المسالک و الممالک. تحقیق: محمد جابر عبد العال حینی، قاهره: الهییه العامه لقصور الثقافه.
- افشارسیستانی، ایرج، (۱۳۷۸). شناخت استان هرمزگان. تهران: انتشارات هیرمند.
- افضل‌الدین‌کرمانی، ابوحامد احمد بن حامد، (۲۵۳۶). عقد العلی للموقف الاعلی. تصحیح: علی‌محمد عامری‌نائینی، تهران: چاپخانهٔ فاروس ایران.
- افضلی، زینب؛ و خانمرادی، مژگان، (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی و گاه‌نگاری سلادن‌های به‌دست‌آمده از بررسی باستان‌شناختی دشت سیرجان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱ (۲۸): ۱۹۶-۱۷۳. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.21820.2152
- امیرانی‌پور، محجوبه؛ امیرحاجلو، سعید؛ و سقایی، سارا، (۱۳۹۷). «مطالعهٔ سفال منقوش بدون لعاب (شبه‌پیش‌ازتاریخ) در محوطه‌های دوران اسلامی دشت نرماشیر کرمان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۲ (۳): ۱۶۵- ۱۴۹. https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.2.3.149
- امیرحاجلو، سعید؛ و سقایی، سارا، (۱۳۹۷). «گسترش و تنوع سفال دوران اسلامی در سکونت‌های دشت نرماشیر کرمان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۸ (۱۹): ۲۲۶-۲۰۷. https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.2.3.149
- امیرحاجلو، سعید و صدیقیان، حسین (۱۳۹۹). «مطالعهٔ باستان‌شناختی سفال‌های دوران اسلامی محوطهٔ قلعه سنگ؛ شهر قدیم سیرجان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۵): ۱۷۸-۱۵۵. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.18449.1896
- امیری، مصیب، (۱۳۹۱). «بررسی و مطالعهٔ سفال دوران ساسانی و قرون اولیه اسلامی (مطالعهٔ موردی محوطه‌های تاریخی استخر، شهر گور، بیشاپور، سرمشهد و دارابگرد)». رسالهٔ دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تربیت‌مدرس (منتشرنشده).
- بخت‌آور، زهرا؛ خسروزاده، علیرضا؛ و شاطری، میترا، (۱۴۰۰). «آنالیزهای پتروگرافی مقاطع نازک سفال‌های گونهٔ منقوش بدون لعاب دوران اسلامی جزیرهٔ قشم». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱ (۲۸): ۱۷۲-۱۵۳. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.20703.2061
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۴۶). فتوح‌البلدان بخش مربوط به ایران. ترجمهٔ آذرنوش آذرتاش، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- توحیدی، فائق، (۱۳۹۰). فن و هنر سفال‌گری. چاپ هشتم، تهران: سمت.
- چوبک، حمیده، (۱۳۸۳). «تسلسل فرهنگی جازموریان- شهر قدیم جیرفت در دورهٔ اسلامی». رسالهٔ دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تربیت‌مدرس (منتشرنشده).
- چوبک، حمیده، (۱۳۸۴). «گزارش سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی شهر دقیانوس- شهر کهن جیرفت». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و صنایع‌دستی (منتشرنشده).
- حافظ‌ابرو، (۱۳۷۰). زبدة التواریخ. مقدمه و تعلیقات" سید کمال سیدجوادی، تهران، نشر نی.
- حدود العالم من‌المشرق الی‌المغرب (بی‌نا)، (۱۳۶۲). به‌کوشش: منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- خسروزاده، علیرضا، (۱۳۸۴). «گزارش مقدماتی بررسی باستان‌شناسی سواحل تنگه هرمز و دریای عمان در شهرستان میناب». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و صنایع‌دستی (منتشرنشده).
- خسروزاده، علیرضا؛ عالی، ابوالفضل؛ دارک؛ کنت؛ و وست، پرستمن، (۱۳۸۵). «کهور

لنگر چینی، بندرگاهی اشکانی بر ساحل خلیج‌فارس». گزارش‌های باستان‌شناسی ۵: ۷۵-۵۵.

- سالنامهٔ آماری استان هرمزگان، (۱۳۹۶). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان هرمزگان. برگرفته از تارنمای «سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان هرمزگان»، نوشته‌شده در تاریخ ۱۶ اسفند ۱۳۹۷، به آدرس https://hormozgan.mporg.ir/

- سرلک، سیامک، (۱۳۸۲). «گزارش نخستین فصل بررسی‌های باستان‌شناسی دشت میناب». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و صنایع‌دستی (منتشرنشده).

- سرلک، سیامک، (۱۳۸۵). «گزارش دومین فصل بررسی‌های باستان‌شناسی دشت میناب». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و صنایع‌دستی (منتشرنشده).

- سرلک، سیامک، (۱۳۸۶). «گزارش مقدماتی نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطهٔ نخل‌ابراهیمی (مغ‌بریمی) شهرستان میناب- استان هرمزگان». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و صنایع‌دستی (منتشرنشده).

- سرلک، سیامک و عقیلی، شیرین (۱۳۹۲). «دشت میناب در دوران اسلامی، با اتکا به مدارک به‌دست‌آمده از فاز نخست بررسی‌های باستان‌شناختی دشت میناب». اثر، ۶۲: ۳۴-۱۷.

- سعیدی، سهراب، (۱۳۸۶). فرهنگ مردم میناب. چاپ دوم، تهران: ائلشن.

- شاملو، غلامعلی، (۱۳۵۱). «کاوش در اطراف میناب». باستان‌شناسی و هنر ایران، ۹ و ۱۰: ۱۲۸-۱۲۴.

- شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد، (۱۳۶۳). مجمع‌الانساب. میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.

- صداقتی، محمد، (۱۳۹۱). «تعیین حدود مغستان خاستگاه ملوک هرموز». پژوهش‌های تاریخی، ۴ (۳): ۹۶-۸۷.

- فیضی، مهسا؛ و مهجور، فیروز، (۱۳۹۳). «ورود نخستین سلادن‌های گونهٔ یوئه به ایران و الگوی پراکنش آن در مناطق ساحلی و داخلی ایران در قرون اولیه اسلامی». مطالعات باستان‌شناسی، ۶ (۲): ۱۴۸-۱۳۱.

- کاتب‌بغدادی، قدامه بن جعفر، (۱۳۷۰). الخراج. ترجمهٔ حسین قرچانلو، تهران: البرز.

- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۸۹). سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر. چاپ چهارم، تهران: ققنوس.

- کریمی، فاطمه؛ و کیانی، محمدیوسف، (۱۳۶۴). هنر سفالگری دورهٔ اسلامی ایران. تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.

- کمال‌هاشمی، رضا، (۱۳۹۰). «مطالعه سفال‌های دوران اسلامی مکشوف از شهر بلقیس». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان (منتشرنشده).

- لسترنج، گای، (۱۳۹۰). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمهٔ محمود عرفان، چاپ هفتم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- محمدی‌کلیان، الهام، (۱۳۹۳). «بررسی باستان‌شناسی سفال‌های اسلامی دژشهر سمیران». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان (منتشرنشده).

- محمدی، مریم؛ و شعبانی، محمد، (۱۳۹۵). «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطهٔ زینوآباد- بهار، همدان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۶ (۱۱): ۱۵۰-۱۳۵. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2016.1744

- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر، (۱۳۸۱). نزهة‌القلوب. تصحیح: محمد دبیر سیاقی، قزوین: حدیث امروز.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۴۰۹). مروج‌الذهب و معادن الجواهر. جلد اول، تحقیق: یوسف اسعدداغر، قم: مؤسسهٔ دارالهجره.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۸۵). احسن‌التقاسیم فی معرفة‌الاقالیم. ترجمهٔ علینقی منزوی، چاپ دوم، تهران: کومش.
- موسوی‌حاجی، سیدرسول؛ توسلی، محمدمهدی؛ شیرازی، روح‌الله؛ و زور، مریم، (۱۳۹۲). «گونه‌شناختی و معرفی سفالینه‌های دوران اسلامی بلوچستان (مکران جنوبی). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳، (۵): ۱۴۰-۱۲۱. https://nbsh.basu.ac.ir/issue_93_115.html
- نعمتی، محمدرضا؛ شراهی، اسماعیل؛ و صدرایی، علی، (۱۳۹۹). «پژوهشی در سفالینه‌های قالب‌زده محوطه ذلف‌آباد فراهان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۶): ۱۴۰-۱۱۹. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.14058.1612
- نوروزی، عباس، (۱۳۹۰). «گزارش مقدماتی گمانه‌زنی به‌منظور کاوش و تعیین عرصه و حریم محوطهٔ خورچخا، میناب». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و صنایع‌دستی (منتشرنشده).
- وثوقی، محمدباقر، (۱۳۸۴). تاریخ خلیج‌فارس و ممالک همجوار. تهران: سمت.
- ویتکمب، دونالد، (۱۳۸۲). «سفال‌های پیش‌ازتاریخی دروغین از جنوب ایران». ترجمهٔ محسن زیدی، باستان پژوهی، ۱۱: ۹۵-۸۴.
- یاقوت‌حموی، ابن‌عبدالله، (۱۳۸۰). معجم‌البلدان. ترجمهٔ علی‌نقی منزوی، جلد اول، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور (پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و صنایع‌دستی (منتشرنشده).

- Abulfeda, I. ibn-ʿA., (1971). *Taqwim al-Buldan ("A Sketch of the Countries")*. translate by: Abdolmajid Ayati, not defind, Bonyad Farhang Iran (institute of Iranian culture). [In Persian]
- Afshar Sistani, I., (1990). *Knowledge of the Hormozgan province.* Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Afzal al-Din Kerman., (2536). *Eqd al-ʿolā*. corrected by: Alimohamad Ameri Naeeni, Tehran: Chapkhaneh Faros Iran. [In Persian]
- Afzali, Z. & Khanmoradi, M., (2021). "Typology and chronology of Celadons from archaeological surveies of Sirjan plain". *Archaeological reaserch of Iran,* 28: 173-196. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.21820.2152 [In Persian]
- Amiranipour, M.; Amirhajloo, S. & Saqaee, S., (2019). "Study of psodo pottery in islamic sites of Narmashi plain, Kerman province". *Parse journal of archaeolgical studies,* 2 (3): 149-165. https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.2.3.149 [In Persian]
- Amirhajloo, S. & Saqaee, S., (2019). "Distribution, Continuity and Diversity of Islamic Ceramics in the Settlements of Narmashir Plain". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran,* 19: 207-226. https://dx.doi.org/10.30699/PJAS.2.3.149 [In Persian]

- Amirhajloo, S. & Sedighian, H., (2020). "Archaeological Research on Islamic Pottery from Qal´eh Sang, Old Sirjan (Kerman Province, Iran)". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran,* 25: 155-178. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.18449.1896 [In Persian]

- Amiri, M., (2013). "Study of pottery of Sasanid era and early Islamic centuries (case study: ancient sites of Estakhr, Gour, Bishapour, and Darabgard)". Phd thesis, Tarbiat Modares university. (unpublished) [In Persian]

- Azarian, M., (2014). "Archaeological systematic survay of ancient site Bandar-e Batane in sity of Dayer, Boshehr province". MA dissertation, Tarbiat Modares University, (unpublished) [In Persian]

- Bakhtavar, Z.; Shateri, M. & Khosrowzade, A., (2021). "The Petrographic Analysis of Thin Sections on the Non-Glazed Painted Pottery Ceramics of Islamic Era in Qeshm Island". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran,* 28: 153-172. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.20703.2061 [In Persian]

- Balādhurī, A. ibn-Y. ibn-J., (1968). *Kitab Futuh al-Buldan*. Translate by: Azatsh Azarnoush, Notdefined, Entesharat Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]

- Carter, R., (2011). "Ceramics of the Qatar National Museum". *Oxford Brookes Archaeology and Heritage* (OBAH)P: 1- 269.

- Choubak, H., (2005). "Cultural sequence of Jazmourian – shahr-e Qadim-e Jiroft in Islamic period". PhD dissertation, Tarbiat Modares university, (unpublished) [In Persian]

- Choubak, H., (2006). "Report of third season of archaeological excavations of Shahr-e Daqyanous – Shahr-e Kohan-e Jiroft". Archive of Iranian center for archaeological reaserch (unpublished) [In Persian]

- Ebrahimi, Gh., (2006). "Hormoz – Hormoz". *Journal of Iranian studies,* 4(7): 39-50. [In Persian]

- Feyzi, M. & Mahjour, F., (2015). "Entrence of first Yue type celadons I Iran". *Motaleate Bastanshenasi,* 6 (2): 131-48. [In Persian]

- Hafiz-i Abru., (1993). *Zobde al- Tawarikh.* Corrected by: Seyyed Kamal Seyyed Javadi, Nashr-e Ney. [in persian]

- Mustawfi Qazvini, H., (2003). *Nuzhat al-Qulub ("Hearts' Bliss").* Corrected by: Mohamad Dabirsiaqi, Hadis-e Emrouz. [In Persian]

- *Ḥudūd al-ʿĀlam min al-Mashriq ilá l-Maghrib*, (1983). by: Effort Manocher Sotodeh, Ketabkhaneh Tahouri. [In Persian]

- Ibn-e Batutta, R., (The Travels). Translate by: Mohmadali Movahed, notdefind, Sepehr-e Naqsh. [In Persian]

- Ibn-e Howqal., (1986). *Ṣūrat al-'Arḍ.* Translated by: Jafar shoar, Tehran: Amirkabir. [In Persian]

- Istakhri, A. I. I. ibn-M. al-F., (1962). "Routes of the Realms". Corrected by: Iraj Afshar, Tehran: Bongah- Tarjomeh Ketab. [In Persian]

- KamalHashemi, R., (2012). "Study of Islamic potteries from city of Bilqis". MA dissertation, University of Sistan & Balochistn. [In Persian]

- Kambakhsfard, S., (2000). *The pottery in Iran from the beggening of eolithic to contemporary.* Tehran: ghoghnoos. [In Persian]

- Karimi, F. & Kiani, M. Y., (1985). *The Iranian art of pottery inIslamik era*. Tehran: Center of Archaeology of Iran. [In Persian]

- Katib al-Baghdadi, Q. ibn-J., (1992). *The book of the land tax*. Translated by: Hoseyn Qarechanlou, Alborz. [In Persian]

- Kennet, D., (2004). ''Sasanian and Islamic Pottery from Ras al- Khaimah (eBook version)''. *Classification, chronology and analysis of trade in the Western Indian Ocean*: 1- 175.

- Khosrozadeh, A.; Ali, A.; Kennet, D. & Seth, P., (2007). *Kahor Langarchini, an Arsacid port on the shore of Persian Gulf*. Archaeological report, Iranian center for archaeological reaserch. [In Persian]

- Khosrozadeh, A.., (2004). "Preliminary report of archaeological survey in Hormoz strait shore and Oman sea shore in Minab". Archive of Iranian center for archaeological research. (unpublished) [In Persian]

- Le Strange, G., (2008). *The lands of eastern Caliphate.* Translated by: Mahmod Erfan, Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi. [In Persian]

- Mahjor, F.; Ebrahiminia, M. & Sediqiqan, H., (2012). "Archaeologycal survey of Islamic potteries of Nachir Khanlaq site of Rey". *Archaeological Studies,* 2: 173-192. [In Persian]

- Maqdisi, M. ibn-A., (2007). *The best division for the knowledge of the provinces (Ahsan al -taqasim fi maarafat al-aqalim).* Translated by: Alinaqi Monzavi, Komesh. [In Persian]

- Mohammadi, M. & Shabani, M., (2017). "Analysis of Islamic potteries of ancient of ZeynoAbad –Bahar, Hamadn". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran,* 11: 135-150. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2016.1744 [In Persian]

- Mosavai Haji, S. R.; Tavasoli, M. M.; Shirazi, R. & Zor, M., (2014). "Introducing ahd typology of Islamic potteries from Baluchistan region, Mokran south". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran,* 5: 121-140. https://nbsh.basu.ac.ir/issue_93_115.html [In Persian]

- Nemati, M. R.; Sharahi, E. & Sadraei, A., (2021). "Research on molded pottery in Zolfabad site of Farahan". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran,* 26: 119-140. https://dx.doi.org/10.22084/NBSH.2020.14058.1612 [In Persian]

- Nowrozi, A, (2011). "Preliminary report of excavation for determining frontage of Khor Chakha, Minab". Organization of cultural heritage, tourism and handicraft of Hormozgan province. (unpublished) [In Persian]

- Priestman, S. M. N., (2005). "Settlement a Ceramics in Southern Iran: An Analysis of the Sasanian and Islamic periods in the Williamson Collection". Department of Archaeology, University of Durham: 1- 426.

- Priestman, S. M. N., (2013). "A Quantitative Archaeoiogical Analysis of Ceramic Exchange in the Persian Gulf and Western Indian Ocean, AD c.400- 1275". *Centre for Maritime Archaeology,* Department of Archaeoligy School of Humanities: 1- 731.

- Saeedi, S., (2008). *Culture of Minab's people.* Tehran: Aelshan. [In Persian]

- Sarlak, S. & Aqili, Sh., (2014). "Minab plain in Islamic period". *Asar,* 62: 17-34. [In Persian]

- Sarlak, S., (2000). "Report of the first season of archaeological surveys of Minab plain". Iranian center for archaeological research. (unpublished) [In Persian]

- Sarlak, S., (2001). "Report of the second season of archaeological surveys of Minab plain". Iranian center for archaeological research. (unpublished) [In Persian]

- Sarlak, S., (2008). "Preliminary report of the first season of archaeological excavations on Nakhl-Ebrahimi site Minab city". Organization of cultural heritage, tourism and handicraft of Hormozgan province. (unpublished) [In Persian]

- Sarlak, S., (2009). "Preliminary report of the second season of archaeological excavations on Nakhl-Ebrahimi site Minab city". Organization of cultural heritage, tourism and handicraft of Hormozgan province. (unpublished) [In Persian]

- Sasaki, H. & Sasaki, T., (2012). "Trade ceramics from East Asia to the Arabian Peninsula", In: *Fifty years of Emirates archaeology,* ed. By Daniel T. Potts & Peter Hellyer, Ajman UAE: Rashid Printers & Stationers LLC: 224- 233.

- Sedaqati, M., (2013). "Determining of limit of Moghestan". *Historical research, period,* 4 (3): 87-96. [In Persian]

- Shabankarehiy, M. ibn-A., (1985). *Majmaa al Ansab*. Corrected by: MirHAshem Mohades, Amir Kabir. [In Persian]

- Statistical yearbook of Hormozgan province, 2018. https://hormozgan.mporg.ir/. [In Persian]

- Towhidi, F., (2010). *Technique and art of pottery*. Samt. [In Persian]

- Vothoghi, M. B., (2005). *The history of Persian Gulf and neighbor lands*. Tehran: Samt. [In Persian]

- Whitcomb, D., (2004). "Pseudo prehistories potteries from south of Iran". Translated by: Mohsen zeydi, *Bastan Pajouhi,* 11: 84-95. [In Persian]

- Yaqut Hamavi., (2002). *Dictionary of Countries (Mu'jam al-Buldān*). Translated

by: AlinaqiMonzavi, book 1, Tehran: Organization of cultural heritage of Iran. [In Persian]

- Yaqut Hamavi., (2014). *Seleced of al-Mushtarak.* Translated by: Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

- Zhang, R., (2018). "Chinese Ceramic Trade Withdrawal from the Indian Ocean: Archaeological Evidence from South Iran". *Journal of Multidisciplinary Studies in Archaeology*: 73- 92.